

GRAFIJA NAJSTARIJIH HRVATSKOGLAGOLJSKIH TISKANIH KNJIGA

Ivan BAKMAZ, Zagreb

Da bi se razriješila neka ključna pitanja u problematici naših inkunabula, često se pribjegavalo sadržajno-filološkoj analizi, ali se istovremeno upozoravalo da i filološka metoda ima svoje granice, a neki su autori čak aludirali na mogućnost manipulacije filološkim analizama. U kontekstu kontroverznih mišljenja i osporavanja rezultata do kojih se dolazilo filološko-povijesnim metodama analiza grafije hrvatskoglagoljskih inkunabula je zadobila izuzetno značenje. Autori upozoravaju na činjenicu da nedostatak grafijskih analiza onemogućuje svestraniji pristup problematici, pa ističu nezaobilaznu nužnost da se inkunabulama pristupi i s aspekta grafije. Analiza grafije ne samo da je postala ravnopravna filološkom i geopolitičkom pristupu, već su se od grafijskih analiza počeli očekivati materijalni dokazi koji će riješiti mnoge nepoznanice.

Typenrepertorium der Wiegendrucke Konrada Haeblera, iako se pojavio početkom stoljeća, ostao je do danas reprezentativan obrazac pristupa inkunabulama s tehničko-tipografskog aspekta. Pojedini Druckertype karakteriziran je oblikom svojega *M* i mjerom od 20 ili 10 redaka kod *Missaltypen*. Prema različitim oblicima slova *M* (registrira 101 oblik) Haebler razvrstava i sistematizira sve tiskare gotskog područja. Oblik slova *M* odražava neka karakteristična obilježja međusobne različnosti. Za gotsko je pismo izabrao slovo *M* upravo zbog toga jer je najfrekventnije i jer se odlikovalo izvanrednom raznolikošću svojih oblika. Zbog specifičnosti građe odlučili smo da karakteristična obilježja međusobne raznolikosti prikazemo pomoću više slova, a pri izboru smo se vodili Haeblerovim načelom, izabrati ona slova kod kojih je stupanj različnosti velik i kod kojih su obilježja različnosti lako prepoznatljiva. Došli smo do zaključka da se i kod inkunabula ostvaruje sličan morfološki raspon koji uočavamo i u rukopisnim kodeksima, tj. i pri oblikovanju tiskanih znakova ostvarena su karakteristična obilježja međusobne različnosti koja susrećemo i kod rukopisnih kodeksa. To ne začuđuje posebno jer je poznato da su slova rezana

prema slovima u rukopisnim kodeksima, više impresionira činjenica da je i kod tiskanih znakova ostvaren čitav razvojni kontinuitet.¹

Ako se dosljedno pridržavamo Haeblerova načela traženja znakova kod kojih su prisutna mnogobrojna i lako uočljiva obilježja međusobne različnosti, onda ne možemo mimoći ligature. Ligature su zahvalan materijal za analizu jer kod ligatura nije samo prisutno mnoštvo karakterističnih obilježja međusobne različnosti već su uočljive i posebne tehnike grafičke izvedbe ligatura. Uz tradicionalnu tehniku horizontalnih i vertikalnih ligatura kao novina se pojavila Baromićeva tehnika lomljenih ligatura. F. Paro smatra da »tehnika lomljenih ligatura« nije najadekvatniji termin. Budući da ligature nisu lomljene već su montirane od poluslova po njegovu bi mišljenju mnogo adekvatniji termin bio »tehnika slaganja ligatura«. Paro će prvenstveno s grafičkog aspekta pokušati objasniti da su specifičnosti nove metode kompozitnih ligatura uvjetovane samom prirodom grafičkog umijeća, diktirane zakonitostima novog tehničkog pronalaska. Rukopisna je ligatura mogla biti prva »inspiracija« slagaru ali samo »rastavljanje takve rukopisne ligature na samostalne likovne elemente, a ne zasebna slova, originalan je izum nadasve tehničke naravi, kojem u povijesti tiskarstva, a naročito u povijesti inkunabula nema paralele.«²

Ako analiziramo strukturu brojnih ligaturnih grafičkih kombinacija, zapažamo da se punim slovima najčešće pridodaju prepolovljena slova **h ll b ũ ŧ ll**, zovimo ih jednostavno grafičkim znakovima jer su u funkciji tek u kombinaciji s punim slovima, te se tako dobivaju brojne dvočlane, tročlane, pa čak i četvoročlane ligature. Vjerojatno je uz puna slova bio odliven i velik broj navedenih znakova pa je slagar pri stvaranju kombinacija imao velike mogućnosti, samo s pet znakova strukturirao je brojne kombinacije. »Primjenjivana mehanički ta metoda stvara nelogične ili neprirodne ligature, koje se ligaturama tek uvjetno mogu zvati. Tiskovni slog sve se više napučuje slovnim nakaznicama, amputiranim slovima koja, začudo, mogu potpuno odmijeniti pravo slovo... Tu je ležala velika opasnost za mogući razvitak jednog tipografskog bastarda glagoljice. Srećom, taj se bastard nije dalje razvijao.«³

Za ovu smo priliku odlučili temeljitije promotriti upravo tu svezu punog slova s polovicom slova i provesti usporednu analizu takvih ligaturnih montaža u najstarijim hrvatskoglagoljskim tiskanim knjigama. Predmet analize su: *Misal po*

¹ Za analizu smo izabrali jedanaest slova koja se odlikuju raznolikošću svojih oblika i kod kojih su obilježja različnosti lako prepoznatljiva: *a, g, z, j, k, s, u, h, c, e, ju*. Vidi u I. Bakmaz, *Prvo razdoblje hrvatskoglagoljskog tiskarstva*, Slovo 31, Zagreb 1981, 108–111.

² Frane Paro, *O ligaturama u hrvatskoglagoljskim inkunabulama*. »15 dana«: umjetnost – kultura – animacija u kulturi, 8, Zagreb 1983, 21.

³ Isti, 22.

zakonu rimskoga dvora, 1483. (Prvotisak); *Brviêl po zakonu rimskoga dvora*, 1491, Kosinj? (*Brevijar iz 1491*); *Brviêl po zakonu rimskoga dvora*, Venecija 1493. (*Baromićev brevijar*); *Misal po zakonu rimskoga dvora*, Senj 1494. (*Senjski misal*); *Bukvar*, Venecija 1527; *Misal Pavla Modrušanina*, Venecija 1528; *Bukvar* («*Psaltir*») *Šimuna Kožičića*, Rijeka 1530. (*Kožičićev bukvar*); *Knjižice od žitja rimskih arhijereov i cesarov*, Rijeka 1531. Promatrajući svezu tih grafičkih znakova ili »samostalnih likovnih elemenata« dolazimo do slijedećih zapažanja.

Ligaturne montaže sa ǰ i ǳ

U prvotisku *Misala* svojom strukturom iznenađuje ligatura ǰǳ. Dok će se u kombinacijama ǰǳ ǰǳ ǰǳ ǰǳ upotrijebiti samo kvačica da iskaže slovo Ž, u svezi ǰǳ po prvi ćemo se put susresti sa znakom ǰ koji je kompaktno odliven s punim slovom K, dakle, u neobičnoj i vrlo rijetkoj kombinaciji, ligatura s minimalnom frekvencijom, dakle u grafičkom pogledu potpuno nefunkcionalna, pa iznenađuje da se upravo ta kombinacija lijevala kao kompaktni grafički znak. Na analogan način nailazimo i u *Brevijaru* iz 1491, znak ǰ je također odliven u samo jednoj neobičnoj kombinaciji ǰǳ. Nova tehnika slaganja ligatura, kada se pola slova montira do punog slova ili je otisnuto ispred punog slova, omogućila je slagarima montažu i brojnih drugih kombinacija. Tako kod Baromića znak ǰ nalazimo već u dvanaest kombinacija iza punog slova i u jednoj svezi ispred punog slova. U *Senjskom misalu* također u dvanaest montaža iza punog slova, ali ne Baromiću identičnih, i u čak pet montaža ispred punog slova. U *Bukvaru* iz 1527. uopće ne nalazimo ǰ, kod Kožičića je prisutan u svega jednoj svezi s E (ǰE), što također u određenom smislu iznenađuje budući da kod Kožičića postoji čitav niz kombinacija sa ǰ (čak jedanaest montaža) pa ǰ nalazimo u kombinaciji za koju već postoji drugo grafičko rješenje.⁴ Vidjeli smo već da se ǰ (kvačica koja u kombinaciji s E iskazuje slovo Ž) u prvotisku *Misala* upotrebljava u tri ligaturne kombinacije, u *Brevijaru* iz 1491. i kod Baromića u svega dvije kombinacije dok u *Senjskom misalu* uopće ne nalazimo ligaturnih struktura sa znakom ǰ. U *Bukvaru* iz 1527. nailazimo na standardnu strukturu ǰ ali i na ǰǳ, dakle, kvačica koja iskazuje slovo Ž prvi se put javlja izvan sveze sa slovom E, posve samostalno. *Misal Pavla Modrušanina* kao da sintetizira dotadašnja grafička rješenja pa ǰ nalazimo u dvadesetjednoj ligaturnoj

⁴ Inventar ligaturnih montaža kod Kožičića (riječka tiskara) mnogo je bogatiji nego li je to pokazala ligaturna slika *Bukvara* iz 1530. (Vidi u I. Bakmaz, *Prvo razdoblje hrvatskoglagoljskog tiskarstva*, Slovo 31, Zagreb 1981, 118). U ovom je radu taj inventar proširen ligaturnim montažama iz *Knjižice od žitja rimskih arhijereov i cesarov*, Rijeka 1531. Osim toga analizirane su ligaturne montaže u *Bukvaru* iz 1527, kao i u *Misalu Pavla Modrušanina* iz 1528. Tako je zaokruženo prvo razdoblje hrvatskoglagoljskog tiskarstva.

montaži a ǃ u osam montaža iza punog slova i devet montaža ispred punog slova.⁵

Prvotisak Misala (1483):

ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ
e ž e i ž e k ž ê ž e

Brevijar (1491):

ǃǃ ǃǃ ǃǃ
e ž e i ž e u ž

Baromićev brevijar (1493):

ǃǃ ǃǃ ǃǃ
e ž e i ž e ž e

ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ
a ž b ž v ž vr ž go ž e ž e ž e i ž i ž a m ž o ž u ž ju ž

Senjski misal (1494):

ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ
b ž v ž i ž k ž l ž n ž o ž p ž t ž u ž ê ž ju ž ž e ž i ž n ž o ž Ź u

Bukvar (1527):

ǃǃ ǃǃ
e ž e b ž i

Misal Pavla Modrušanina (1528):

ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ
a ž e a e ž e v ž e vr ž e go ž e d ž e e ž e z ž e i ž e ko ž e le ž e m ž e n ž e o ž e

ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ
p ž e r ž e tr ž e u ž e h ž e ê ž e ju ž e a e ž bo ž e ž i ž i ž a l ž o ž t ž ž a

ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ
ž d ž e ž ž ž i ž r ž u ž ju l ž n

Kozičićev bukvar (1530) i *Knjižice od žitja* (1531):

ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ ǃǃ
a ž e v ž e e ž e i ž e l ž e m ž e n ž e o ž e t ž e h ž e ju ž e ž e

⁵ Ligature koje donosimo u tabelama ispisane su slobodnom rukom budući da nam je osnovni cilj da prikazemo koje se sve montaže s polovicom slova javljaju. Ligature u originalnoj veličini i obliku vidi u I. Bakmaz, *Prvo razdoblje hrvatskoglagoljskog tiskarstva*, Slovo 31, Zagreb 1981, 113-118.

Ligaturne montaže sa ʒ

Grafički će se znak ʒ u *Brevijaru* iz 1491. prvi put pojaviti izvan tradicionalnih struktura *vl, pl, lju, ljud*, u novoj, posve nesimetričnoj strukturi ʒʒ (*lu*) što je još začudnije u kombinaciji ʒʒ (*gle*). Nije li upravo na grafičkom iskustvu takvih neobičnih struktura sazrela potreba da se ʒ odlije kao poseban znak pa da se kao poseban znak pridodaje brojnim punim slovima ili montira ispred punih slova. Tako ćemo ga kod Baromića naći već u šesnaest kombinacija iza punog slova i pet montaža ispred punog slova. U *Senjskom* je *misalu* slagar još slobodniji, ʒ nalazimo čak u tridesetjednoj kombinaciji iza punog slova, dakle, pridodaje se gotovo svim slovima, i u trinaest kombinacija ispred punog slova. U *Bukvaru* iz 1527. ʒ nalazimo u četiri ligaturne kombinacije što s obzirom na opseg knjige nije malo, naprotiv, kad se vidi o kakvim se montažama radi, moglo bi se reći da i taj detalj upućuje na zaključak da je i u *Bukvaru* iz 1527. izražena tendencija sintetiziranja obiju tehnika. Kod Modrušanina je grafički znak ʒ prisutan u pet montaža iza punog slova ali čak u četrnaest kombinacija ispred punog slova. Kad je riječ o Modrušaninu, treba istaći da je ligaturna struktura ʒʒ (*gl*) odlivena kao kompaktan grafički znak, kao i ligaturne sveze *gv, gd, hv*, pa je evidentno da Modrušanin sintetizira iskustvo tradicionalne kao i Baromićeve tehnike slaganja ligatura. Kod Kožičića je, naprotiv, krajnje reducirano strukturiranje ligatura s ʒ, nalazimo svega nekoliko ligaturnih montaža.

Prvotisk Misala (1483):

ʒʒ ʒʒ ʒʒ ʒʒ
vl ili lju pl

Brevijar (1491):

ʒʒ ʒʒ ʒʒ ʒʒ ʒʒ
gle ili lu lju ljud

Baromićev brevijar (1493):

ʒʒ ʒʒ ʒʒ ʒʒʒ ʒʒʒ ʒʒʒ ʒʒʒ ʒʒʒ ʒʒʒ ʒʒʒ
al bl vl vla gla el zl il ili ʒl

ʒʒʒ ʒʒʒ ʒʒʒ ʒʒʒʒ ʒʒʒʒ ʒʒʒ ʒʒʒ ʒʒʒ ʒʒʒ ʒʒʒ ʒʒʒ
kal ol sl tla êla li lo lu lê lju ljud

Senjski misal (1494):

bl̃a ṽla vl̃ju ṽtl gl̃ el̃a žlt̃ zl̃ zvl̃ zlt̃ il̃ kl̃ tl̃ ml̃ ol̃

olt̃ pl̃ pvl̃ plã pl̃d pl̃t tl̃ tvl̃ hvl̃ šlã êl̃ lbã lẽ lĩ lñ

lõ lũ lš̃ lễ ljũ lož̃ ltṽ ljũd̃

Bukvar (1527):

vl̃ pl̃ bl̃ ĵl̃

Misal Pavla Modrušanina (1528):

bl̃ vl̃ gl̃ el̃ il̃ ilĩ ilĩ lã lẽ ležẽ lž̃ lžñ lĩ lñ lõ lt̃ lũ

lf̃ lē̃ ljũ

Kozičićev bukvar (1530) i *Knjižice od žitja* (1531):

il̃

Ligaturne montaže sa **tl̃** i **ll̃**

Uz simetrično *tv* i *vt* u prvotisku *Misala* susrest ćemo se i s tročlanim svezama tih ligatura s vertikalnim *o* i *r*. U *Brevijaru* iz 1491. nema tih tročlanih kombinacija ali uz tradicionalno *dv* i *pv* nailazimo i na posve nesimetrične kombinacije *gv* i *zv*, a ta je nesimetričnost mogla biti odlučujuća za sazrijevanje ideje da se kao samostalan grafički znak odliju prepovoljena slova *v* i *t*. Kod Baromića je to i provedeno, međutim, začuđuje činjenica da se usprkos tome kod Baromića nije bitno obogatilo inventar ligaturnih montaža s pridodatim **ll̃** odnosno **tl̃**, ligaturama koje već poznajemo iz prvotiska *Misala* i *Brevijara* iz 1491. možemo pribrojiti samo dvije ligaturne kombinacije s punim slovom *l* i gotovo slučajno **ll̃** (*vn*). Ali će se zato u *Senjskom misalu* inventar ligaturnih kombinacija rapidno obogatiti. S **tl̃** nalazimo četrnaest montaža, a s grafičkim znakom **ll̃** čak dvadesetpet što dvočlanih što tročlanih montaža. Vraćanjem na tradicionalnu tehniku u kasnijim će izdanjima slagari

potpuno odustati od montaža s grafičkim znakovima **П**, **П**, pa u *Bukvaru* iz 1527. nalazimo samo tradicionalno *tv* i *dv*, kod Modrušanina uz to i već spomenutu ligaturu *hv*, a kod Kožičića je krajnja redukcija, nalazimo samo *tv*.

Prvotisak Misala (1483):

vt vt vt vtr dv pv tv tvr
vt vot vtr dv pv tv tvr

Brevijar (1491):

vt gv zv pv tv
vt gv zv pv tv

Baromićev brevijar (1493):

vt vn vt lt tt gv dv lv tv tva tvo tvr
vv vn vt lt tt gv dv lv tv tva tvo tvr

Senjski misal (1494):

vt vta vtl žt žlt lt lta ltv olt pt plt tt jut vv vvd
vt vta vtl žt žlt lt lta ltv olt pt plt tt jut vv vvd

v dv gv dv dva vm zv zva zvl zdv lv lva pv pvd pvl tv
v dv gv dv dva vm zv zva zvl zdv lv lva pv pvd pvl tv

tva tvž tvl tdv hv hva hvl
tva tvž tvl tdv hv hva hvl

Bukvar (1527):

tv dv
tv dv

Misal Pavla Modrušanina (1528):

vt dva tva hva
vt dva tva hva

Kožičićev bukvar (1530) i *Knjižice od žitja* (1531):

tv
tv

Ligaturne montaže sa h

Ligaturne su strukture s pridodatim **h** vrlo malobrojne u tradicionalnoj tehnici, u prvotisku *Misala* samo **pod** (*pod*) a u *Brevijaru* iz 1491. *vd*, *zd*, i mnogo prisutnije *ljud*. Međutim, kada se **h** bude rezao kao samostalan grafički znak, nastat će čitav niz dvočlanih i tročlanih montaža. Kod Baromića nalazimo devetnaest, a u *Senjskom misalu* dvadeset montaža znaka **h** s punim slovima. *Bukvar* iz 1527. će zadržati samo dvije kompaktne ligaturne strukture *zd* i *gd*, kod Modrušanina nalazimo čak osam ligaturnih kombinacija od kojih će jedino **gd** (*gd*) biti odlivena kao kompaktan grafički znak a ostale će biti u tehnici lomljenih ligatura, pa se i u ovom detalju potvrđuje utisak da je Modrušanin sintetizirao obe tehnike oblikovanja ligatura. Kozičić će, međutim, potpuno odustati od strukturiranja ligaturnih kombinacija s **h**.

Prvotisk Misala (1483):

pod
pod

Brevijar (1491):

vd žd ljud
vd žd ljud

Baromićev brevijar (1493):

ada vda gda ed eda žd zd
ada ada vd vda gd gda ed eda žd zd

ida ld ljud pd pod ud jud
zda id ida ld ljud pd pod ud jud

Senjski misal (1494):

bd vd vvd vdv gd gda dd žd zd zdv ld lda ljud pd pvd
bd vd vvd vdv gd gda dd žd zd zdv ld lda ljud pd pvd

pld td tdv ud jud
pld td tdv ud jud

Bukvar (1527):

gd
zd gd

Misal Pavla Modrušanina (1528):

vd gda žd zd id nd td jud
vd gda žd zd id nd td jud

Ligaturne montaže sa h

Grafički će se znak *h* prvi put upotrijebiti kod Baromića i već ga nalazimo u tridesetšest ligaturnih kombinacija. Zapravo, tu se više ne radi o ligaturama u klasičnom smislu jer puno slovo u većini slučajeva svojim drugim dijelom adekvatno ne zamjenjuje reduciranu polovicu pridodatog slova *a*, pa je u takvim slučajevima bolje govoriti o grafičkim montažama umjesto o ligaturama. To se, dakako, odnosi i na neke druge montaže koje smo prije spomenuli. Gotovo u identičnom obilju grafičke su sveze *s h*, prisutne i u *Senjskom misalu* kao i kod Modrušanina s napomenom da se kod Modrušanina po prvi put susrećemo s varijantom *h* ispred punog slova pa se tako udvostručuje broj grafičkih montaža. U *Bukvaru* iz 1527. u ligaturnoj strukturi *gh* (*ga*) po prvi je put *h* odliveno kompaktno s punim slovom, uz to na kraju retka nalazimo i slučajno *Ph* (*na*) u lomljenoj varijanti. Usprkos činjenici da je zbog vraćanja tradicionalnoj tehnici provedena stroga redukcija pridodavanja polovice slova punom slovu, u *Kožičićevu* ćemo *Bukvaru* iz 1530. ipak naći šest kombinacija s pridodatim *h*.

Baromićev brevijar (1493):

Եհ
ba bra. va vda vla vra ga gda gla da eda ža za zda ida

Ճնի Կի Կնի միի մի մի Գի Վի Վնի լիի Եի Գի Սի Սնի Սնի Սնի
iža ka kal la ma mla na pa pla pra ra sa ta tva tla tra

Հի Վի Վի Սի Ենի
ha ca šca ša ēla

Senjski misal (1494):

Եհ Եհ Ենի Եհ Եհ Եհ Եհ Եհ Եհ Եհ Եհ Եհ Եհ Եհ Եհ Եհ Եհ Եհ Եհ Եհ Եհ
aa ba bla va vaa vla vta ga gda dva da ela ža za zva

Կի միի մԵի մնի մնի մնի մնի մի Ջնի լի լնի սի սնի Հի Վի
ka la lba lva ida ita ma oža pa pla ta tva hva ca

Սի Սնի
ša šla

Bukvar (1527):

Վի Գի
na ga

Misal Pavla Modrušanina (1528):

aa ba bra va vra ga gda gra da dva ža za zra iža ka la ma

na pa pra ra sa ta tva tra ha hva ca: šca ča ša ab av avo

ago ad ae aež aeže až az ai al aman ao ap apo ar as at atv

aš aš aê aju.

Kožičićev bukvar (1530) i *Knjižice od žitja* (1531):

da ža la pra ta' tva tra

Vratimo se opet ligaturnim strukturama *čn* (*kž*) iz prvotiska *Misala* i *gle* iz prvotiska *Brevijara*. Nije li upravo u tim neobičnim strukturama imanentno sadržana potreba da se polovica slova oslobodi čvrste sveze s punim slovom, da se odlije kao zaseban grafički znak i tako otvori mogućnost montaže brojnih ligaturnih kombinacija. Baromićeva je tehnika slaganja ligatura predstavljala »odlučujući napredak« upravo zbog toga jer je otvarala nove mogućnosti pa se u prvi čas moglo činiti da i u tehničkom pogledu donosi određene olakšice. Međutim, u praksi se ubrzo uvidjelo da nove mogućnosti stavljaju slagare i pred nove poteškoće pa će uslijediti povratak tradicionalnoj tehnici jer će sužavanje mogućnosti montaže brojnih znakova omogućiti veću grafičku dotjeranost sloga. Tako su, slobodni smo ustvrditi, i pomak k novoj kao i povratak tradicionalnoj tehnici bili isključivo tehničke prirode. Ali prije tog povratka tradicionalnoj tehnici u *Misalu Pavla Modrušanina* kao da se dogodio pokušaj sintetiziranja obiju tehnika. Naime, u *Misalu Pavla Modrušanina* susrest ćemo se s razgranatim ligaturnim montažama punog slova s polovicom slova ali se usprkos velikoj brojnosti takvih montaža ipak ne može govoriti o tipografskom bastardu glagoljice već je ta mnogolikost isključivo u funkciji slikovitosti koja i u *Misalu Pavla Modrušanina* potvrđuje glagoljicu kao izrazito dekorativno pismo.

Uočavajući pojedine specifičnosti ligaturne slike *Misala Pavla Modrušanina*, već smo nekoliko puta isticali kako nam se nameće zaključak da Modrušanin sintetizira tradicionalnu i novu tehniku oblikovanja ligatura. Opravdanost takve pretpostavke osobito potkrepljuju montaže punog slova sa **ŷ** i **Ź**. U prvotisku *Misala* i u *Brevijaru* iz 1491. nalazimo samo po jednu montažu sa **Ź** i nekoliko montaža sa **ŷ**. Dok ćemo kod Baromića uz tradicionalne ligature sa **ŷ** (**ŷŷ**, **ŷŹ**) susresti i brojne montaže sa **Ź**, kod Kožičića takvih montaža uopće ne nalazimo (osim **ŹŹ**). U *Senjskom misalu*, opet, nema montaža sa **ŷ**. Kod Modrušanina, međutim, vrlo su brojne i gotovo ravnopravno zastupljene i montaže sa **ŷ** kao i montaže sa **Ź**. Dakle, dok *Senjski misal* i *Kožičićev Bukvar* potpuno reduciraju upotrebu jednog od ta dva znaka, kod Modrušanina se i **Ź** i **ŷ** koriste u brojnim montažama.

S druge pak strane iznenađuje činjenica da *Misal Pavla Modrušanina* krajnje reducira montaže sa **Ź** i **Ź**, zapravo ih i nema, nalazimo samo nekoliko kompaktno odlivenih ligatura, dok u *Senjskom misalu* nailazimo na pravo mnoštvo takvih montaža. Teško je decidirano tvrditi zašto se slagar lišava montaža sa **Ź** i **Ź** dok će se nasuprot tome likovno srodno **Ź** često koristiti u brojnim montažama. Vjerojatno je to stvar izbora, tretirajući polovice slova kao »samostalne likovne elemente«, slagar se odlučuje na temelju dotadašnjeg tiskarskog iskustva.

Isto tako u prvotisku *Misala* i u *Brevijaru* iz 1491. ne nalazimo montaža sa **h** ali ćemo zato u *Baromićevu brevijaru* i *Senjskom misalu* **h** naći u montažama s većinom punih slova, a kod Modrušanina će broj takvih montaža biti gotovo udvostručen jer se **h** počelo dodavati i ispred punog slova.

Tako ligaturna slika u *Misalu Pavla Modrušanina* na određen način pokazuje da slagar ne crpi više samo na iskustvu rukopisnog ligaturnog inventara, već, očigledno, uzima u obzir i odlučuje se na temelju dotadašnjeg tiskarskog iskustva.

Inicijali

Najuočljivije obilježje međusobne različnosti iskazuje se u činjenici da u početku prevladavaju glagoljski inicijali a u kasnijim će izdanjima sve ravnopravnije biti zastupljeni i latinički inicijali. Tako će u *Bukvaru* iz 1527. glagoljski i latinički inicijali biti gotovo poravnati, sedam glagoljskih (*V, Ź, Z, I, O, T, H*) prema šest latiničkih (*B, M, N, P, R, S*), da bi u *Misalu Pavla Modrušanina* opet prevladali glagoljski inicijali. U Modrušanina nalazimo inicijale u visini četiri retka, a još su brojniji inicijali u visini dva retka. U visini četiri retka nalazimo devetnaest glagoljskih inicijala (*A, B₁, B₂, V, G, D, E, Z, I, L, N, O, P, R, S, T, U, H, E*), ali samo dvije

varijante latiničkog *M*, te *T* i *K*. U visini dva retka nalazimo čak trinaest latiničkih inicijala (*B, D, E, H, M, N, O, P, S, T, U, V, Z*) ali su zato izuzetno brojni i glagoljski inicijali (*A, V, G, D, E, Ž₁, Ž₂, Z, I₁, I₂, K, L, N, O, R, S, T₁, T₂, U, H, Č, C, Ć, Š*). Vjerojatno se upravo zbog takve brojnosti kod Modrušanina događa da pojedine inicijale nalazimo i u glagoljskoj i u latiničkoj varijanti što prije nije bio čest slučaj. To mnoštvo inicijala u Modrušanina nadopunjuje izuzetno velik broj drvoreza.⁶

Mjera

Pored oblika *M* nalazimo kod Haeblera i brojku koja označava mjeru 10 redaka kod Missaltypen, to su dva osnovna elementa identifikacije. Kod naših tiskanih knjiga mjera 10 redaka izražava još jedno obilježje međusobne različnosti, ali kao da iskazuje i poseban karakter pojedinog izdanja. Tako će kod brevijara ta mjera biti znatno manja nego kod misala što se objašnjava činjenicom da je misal za razliku od brevijara oltarna knjiga.⁷

Zaključak

Na prvi se pogled čini da je primarna svrha i krajnji domet analize grafije tiskanih glagoljskih knjiga u revidiranju nekih teza, kao što je npr. teza o fizički jedinstvenoj glagoljaškoj tiskari. Potrebno je, međutim, istaći da doseg analize grafije ne ostaje samo u granicama prikazivanja određenih odstupanja u inventaru grafičkih znakova, već u isto vrijeme svjedoči o jedinstvenom glagoljaškom iskustvu. Inventar tiskarskih znakova mogao se obogaćivati po uzoru na inventar rukopisnih ligatura, ali je u samom slagarevu odlučivanju za pojedine montaže određenu ulogu imalo i tiskarsko iskustvo.

⁶ O inicijalima u ostalim inkunabulama vidi isti, 122-127.

⁷ Opširnije, isti, 128-129.

S a ž e t a k

Autor osobitu pažnju posvećuje ligaturnim montažama punog slova s polovicom slova i provodi usporednu analizu takvih ligaturnih montaža u najstarijim hrvatskoglagoljskim tiskanim knjigama. Na prvi se pogled čini da je primarna svrha i krajnji domet analize grafije u revidiranju nekih teza kao što je npr. teza o fizički jedinstvenoj glagoljaškoj tiskari. Potrebno je, međutim, istaći da doseg analize grafije ne ostaje u granicama prikazivanja određenih odstupanja u inventaru grafičkih znakova, već u isto vrijeme svjedoči o jedinstvenom glagoljaškom iskustvu. Inventar tiskarskih znakova mogao se obogaćivati po uzoru na inventar rukopisnih ligatura, ali je u samom slagarevu odlučivanju za pojedine montaže određenu ulogu imalo i tiskarsko iskustvo.

Z u s a m m e n f a s s u n g

GRAPHIE

DER ÄLTESTEN GEDRUCKTEN KROATISCH-GLAGOLITISCHEN BÜCHER

Der Autor widmet eine besondere Achtung der Ligaturmontage eines ganzen Buchstabes mit der Hälfte eines anderen und führt eine Vergleichsanalyse solcher Ligaturmontagen in den ältesten gedruckten kroatisch-glagolitischen Büchern durch. Auf den ersten Blick scheint es, dass der Primärzweck und Endleistung der Graphieanalyse in der Revidierung einiger Thesen wie zum Beispiel der These der physischen Einheit der glagolitischen Druckerei zu sehen ist. Indessen ist es notwendig zu betonen, dass der Umfang der Graphieanalyse nicht in den Grenzen der Darstellung bestimmter Abweichungen innerhalb des Inventariums der graphischen Zeichen verbleibt, sondern sie zeugt gleichzeitig über eine einheitliche glagolitische Erfahrung. Das Inventarium der gedruckten Zeichen konnten auf dem Vorbild des Inventariums der handschriftlichen Ligaturen bereichert wurden, aber bei der Entscheidung des Setzers über bestimmte Montagen spielte die Druckererfahrung auch eine große Rolle.

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 14. veljače 1985.

Autor: Ivan Bakmaz

Staroslavenski zavod

»Svetozar Ritig«, Zagreb